

Səyyarə Quliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

MƏTNİN FORMALAŞMASI ZAMANI FON BİLİKLƏRİNƏ ƏLAVƏLƏR

Açar sözlər: *funksiya, informasiya, situasiya, mətn, niyyət*

Keywords: *function, information, situation, text, intention*

Ключевые слова: *функция, информация, ситуация, текст, цель*

Bildiyimiz kimi həm nitq prosesində, eləcə də mətnin formalaşması zamanı iştirakçılar müəyyən funksiyalar yerinə yetirir, həmçinin müəyyən rollar oynadığı kimi mətn parçasının özündə də danışan-dinləyən, danışan, təsvir edən və oxuyan olmaqla iki tərəf mövcuddur. Bu zaman situasiyadan asılı olaraq tərəflərin özünü təqdim etməsində müəyyən freymlər olur ki, bunlar da mətnin formalaşması üçün zəmin yaradır və kommunikasiyanın hansı istiqamətdə gedəcəyini hesab edirik, müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Təbii olaraq danışan və yaxud, hadisəni, hərəkəti təsvir edən eləcə də həmin informasiyanı qəbul edənlərin biliyinin necə təşkil olunması əsas rol oynayır. Hər iki tərəfin fon bilikləri, hadisə və hərəkətlərə münasibətləri, məkan və zaman çərçivəsində nəzərdə tutulur, yəni danışan və təsvir edən informasiya qəbul edənin qeyd etdiyimiz parametrlərini nəzərə almaqla köhnə informasiyanın – yəni bəlli olanın üzərinə hansı informasiyanı və onu necə ötürməsinə düzgün müəyyənləşdirməklə yanaşı informasiya qəbul edənin yeni informasiyanı necə tez və mükəmməl qəbul etməsi üçün onun həm fon biliklərini, həm də obyektiv və subyektiv situasiyalarda hansı parametrlərin daha doğru olması məsələsini də nəzərə almalıdır.

Başqa bir mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, nitq prosesində eləcə də mətnin formalaşmasında danışanın (təsvir edənin) semantik mənalı ilə, dinləyənin mənası arasında müəyyən fərqlər də vardır və onları aşağıdakı kimi şərh edə bilərik. Əlbəttə, dil vasitəsilə biz müəyyən mənanı ifadə edirik, lakin mənanı müəyyənləşdirmək üçün biliyin təşkili prinsipi (freymlər) bəzən heç də asan olmur. Ona görə də mənanı ölçmək (dəqiqləşdirmək) üçün bir neçə ölçü vardır ki, bunlar da mətnin formalaşmasında, cümlənin qurulmasında habelə informasiyanın ötürülməsində və onun qəbul edilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Ə. Abdullayev bu problemdən bəhs edərkən Diyk və Kinçin nəzəri fikirlərinə söykənərən qeyd edir ki, *“bu zaman üç əsas xüsusiyyəti diqqət mərkəzində saxlamalıyıq: a) Linqvistik təhlil. Biz informasiyanın təhlil (və ya sintezinin) proseslərini və onun semantik şərhini tam modelləşdirmirik, semantik informasiyanın işlənməsi ilə kifayətlənirik. b) Biliklərin təqdim edilməsi və istifadəsi. Biz biliklər bazasını və ya digər koqnitiv informasiyanı, məsələn rəyləri, etiqadları və məqsədləri – əlaqəli mətnin başa düşülməsi üçün istifadə edilən müxtəlif semantik*

aməliyyatlar üçün vacib olan informasiyanı verən hər bir şeyi tam təsvir etmirik: istifadə edilən bilik təsadüfi və intuitiv xarakter daşıyır (biz isə həmin məsələni mətn çərçivəsində tam aydınlaşdırmağa çalışırıq – S.Q.). c) Mətnin koqnitiv işlənməsində kontekstual informasiya sisteməlik təqdim edilir” [2, s.113].

Dediklərimiz bir cümlənin işlədilməsində necə olur, belə təsəvvür edərk ki, “*stolun üstündə vaza dolu şaftalı vardır*”. Həmsöhbətin biri deyir: “*Can you give a peach?*” və stolun üstündəki vaza baxır. Bu cümləyə ədəbi dil norması çərçivəsində yanaşdıqda o deməkdir ki, sənəin fiziki imkanın varmı bir şaftalını (a peach) mənə verəsən – bu artıq semantik mənədir, çünki avtomatik olaraq digər həmsöhbət cavab verər “*Yes, I can*”. Tamamilə təbiidir və birinci həmsöhbətin sorğusuna həm qrammatik, həm də linqvistik baxımdan məntiqi cavabdır. Lakin kommunikasiya prosesində həmçinin danışanın niyyətində tutduğu bir mənə vardır ki, bu artıq ədəbi dildən kənardır ki, o tərəf-müqabili ilə ünsiyyət yaratmağa çalışır və bu artıq danışanın dediyinin semantik mənəsidir.

Yeri gəlmişkən burada semantik mənənin nədən ibarət olmasına aydınlıq gətirməyimiz daha doğru olardı və yazımızın məzmununu bir qədər də zənginləşərdi. Semantik mənəni tam anlamaq üçün üç əsas komponent mövcuddur: cümlənin işləndiyi kontekst, cümlədə olan sözlərin mənəsi, cümlənin morfoloji və sintaktik quruluşu. Bunları tam dərk etmək üçün aşağıdakı bir cümləni üç (bir-birindən cüzi fərqlənən) variantda təqdim etməyimiz yerinə düşərdi.

- 1) *A dog chased a cat under the house.*
- 2) *The dog chased a cat under the house.*
- 3) *My dog chased a cat under the house.*

Bu cümlələrin hər üçündə bir pişiyin it tərəfindən evin altına qovulması informasiyası ötürülür, lakin cümlələrin temaları fərqli olduğundan danışanın mənəsi – yəni niyyəti hər üç cümlədə fərqlidir. Birinci cümlədə hansısa itin “*a dog*” pişiyi evin altına qovulmasından xəbər verilir və bu itin kimə məxsus olması həm informasiyanı ötürənə, həm də qəbul edənə məlum deyildir və informasiya ötürənəin niyyəti sadəcə faktı ötürmək olmuşdur, yəni nə mövzu “*a dog*” kimə məxsusdur, rema-objekt “*a cat*” kimə məxsusdur bəlli deyildir və biliyin təşkili “*freym*” prinsipi yalnız (faktı) bildirir və praqmatik mənə vardır. Semantik mənə isə ondan ibarətdir ki, *dog, chased, a cat* və bir daha vurğulamaq istərdik ki, semantik mənə məhz ingilis dilinin leksikonundan ibarətdir. Əlavə olaraq onu da qeyd edərk ki, cümlənin morfoloji və sintaktik quruluşu mənəlandırılmada əsas rol oynayır. Bir anlığa həmin cümlədə söz sırasını “*a cat under the house a dog*” kimi dəyişsək nəinki informasiyanın ötürülməsi, heç cümlənin strukturu belə düz olmaz və buna görə də bir daha qeyd etmək lazımdır ki, semantik mənə həmçinin cümlənin qrammatik quruluşundan asılıdır, əgər qrammatik quruluş, yəni morfoloji və sintaktik struktur olmasa orada olan sözlər söz yığımından başqa heç bir şey olmaz və kommunikasiya alınmaz və heç bir biliyin təşkili mexanizmindən bəhs oluna bilməz və heç bir semantik mənə, danışanın niyyəti haqqında düşünmək belə çətin olar.

İkinci cümlədə isə pişiyi evin altına qovan it ən azı danışan, informasiyanı ötürən adama məlumdur və o burda da faktı ötürür və yuxarıda bəhs etdiyimiz se-

mantik məna, danışanın mənası, niyyəti eynilə qalır, yalnız mövzu – “*a dog*” – “*the dog*”-la əvəzlənir və bütün məsələlər birinci cümlədə olduğu kimi təkrarlanır, ancaq yenə də informasiyanın ötürülməsinin səbəbi informasiya qəbul edən üçün hələ də tam aydınlaşmır, sual olunur ki, informasiyanı ötürənin məqsədi nədir? niyə belə bir faktı göstərir, informasiya qəbul edən üçün onun mənası varmı, birinci halda hansısa itin pişiyi evin altına qovması faktı, ikinci halda informasiya ötürən üçün bəlli olan itin pişiyi evin altına qovması hələ də fikrimizcə heç bir təfərrüatlı məlumat deyil, yalnız faktdır. Semantik məna bu cümlədə ayrı-ayrı sözlərin *the dog, chased, a cat, under, the house* mənalarından asılıdır və buna görə də semantik məna hər bir halda ingilis dilinin leksikonundan asılı olur, cümlənin morfoloji və sintaktik strukturu onun mənasında həlledici rol oynayır. Birinci cümlədə qeyd olunduğu kimi bu cümlənin də strukturunu “*a cat under the house chased the dog*” kimi dəyişsək burada əvvəlki mənadan heç bir əlamət tapılmayacaq, deməli yenə də vurğulayaq ki, semantik məna cümlənin quruluşundan asılıdır, əks halda orada struktura olmasa, iştirak edən sözlər, söz yığımından başqa heç nə ilə adlanmaz və informasiya ötürülməsindən söhbət belə gedə bilməz.

Üçüncü cümlədə isə məsələ birinci iki cümlədən fərqlidir, fakt fakt olaraq qalır, yəni “*pişiyin evin altına it tərəfindən qovulması*”, lakin burada işlədilmiş “*my*” əvəzliyi danışanın ötürdüyü daha başqa bir informasiyanı özündə əks etdirir, yəni nə qədər ki, informasiyanı danışan ötürür və bununla ifadə edir ki, onun iti var, pişiyi evin altına qovan it heç də naməlum deyil, məlumdur və situasiyadan asılı olaraq koqnisiya vasitəsilə başqa mənalar da ortaya çıxıb bilər. Yəni yuxarıda vurğuladığımız mətnlərin mənalarının (bizim bu variantda cümlənin) öyrənilməsi qrammatik proseslərin sadə mənalarından mürəkkəb mənaların yaradılması ilə izlənilir. “*My*” yiyəlik əvəzliyinin işlədilməsi qeyd etdiyimiz kimi danışanın itin olması, pişiyi məhz onun itin evin altına qovması informasiyasının ötürülməsi sadə fakt deyil, orada danışanın mənası, niyyəti fərqlidir.

Danışanın mənası-niyyətini güman etmək olar ki, dinləyənin pişiyi yoxa çıxıb “*I have lost my cat*” pişiyimi itirmişəm dinləyən, informasiya qəbul edən deyir. Belə halda danışanın mənası-niyyəti ondan ibarətdir ki, dinləyən, danışana desin ki, gedim həmin pişiyə baxım. Biz burada təsvir olunan hadisənin semantik mənasında dinləyənin pişiyin itirməsi ilə danışanın “*my dog chased a cat under the house*” fikri arasında əlaqəni tapmaq o qədər çətin deyil. Danışanın mənasını-niyyətini başa düşmək üçün, onun yəni danışanın, dinləyənin pişiyinin yoxa çıxması faktını bilməsi və həmin məlum məsələyə uyğun olaraq ona pişiyini tapmaqda yardımçı olmaq arzusu və dinləyənin pişiyinin sağ-salamat evə gətirilməsi semantik mənasını nəzərdə tutmasıdır.

Burada başqa bir mürəkkəb kontekstual mənanı koqnisiya vasitəsilə aşkar etmək olar. Belə bir məsələ var “*Kim öz ayranına turş deyər*” yəni danışan bir tərəfdən pişiyin evin altına onun iti tərəfindən qovulmasını bildirməklə yanaşı, eyni zamanda pişiyin heç bir zədə almadığını evin altında salamat olmağını da nəzərdə tutur, əks halda o heç zaman deməzdi ki, “*my dog chased a cat under the house*”,

hətta pişiyin dinləyənə-informasiya ötürənə mənsub olmadığını bilsəydi belə danışan etiraf etməzdi.

Bütövlükdə nümunə gətirdiyimiz bu cümlələrdə biliyin təşkili (freym) prinsipini biz belə bir struktura ilə işarələyə bilərik. Semantik-leksik-qrammatik. Onun ardınca birinci tərəfdə semantik məna, digər tərəfdə isə danışanın mənası-niyyəti və bunların ümumi məcmusu onların işlədildiyi kontekst-praqmatika. Yəni semantika leksikon, qrammatika və semantik mənanı bir yerə yığıb əlaqələndirir. Praqmatika isə kontekstdə işlədilmə və həmçinin semantika və danışanın mənası-niyyətini bir yerə yığır.

Bir məqama da diqqət çəkməliyik ki, məna dildə semantika və praqmatika ilə bağlı olsa da onların hər birinin özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri vardır. Semantika bir tərəfdən məntiqlə yaxın olur, məntiqlə əlaqəlidir, məntiqi-semantik modellər vasitəsilə bir-birinə təsir edir, digər tərəfdən isə koqnisiya ilə bağlıdır. Praqmatika isə tamamilə xeyli fərqli olaraq psixologiya və sosiologiya daha çox yaxındır. Semantika üçün məna dil sistemində (F.de Sössür təqdimatına əsasən – la langue) ciddi şəkildə, möhkəm təşkil olunmuş bir parametrdir.

F.Veyselli bu barədə yazır: *“Danışan söhbətə başlamaq istəyir, həm də çox şey demək istəyir, sadəcə olaraq söhbətə körpü salır. Deməli, dinləyən başa düşür ki, həmsöhbəti nəsa demək istəyir. Ancaq bu “nəsa” deyilmiş sözdən daha genişdir. Deyilənə nəsa əlavə edilə bilər. Praqmatika da buna implikasiya deyilir və bu açılmamış, gizləndə qalan məna ifadə edən də olur”* [4, s.210].

Bizim cümlə variantlarında danışan-informasiya ötürən birinci iki cümlədə sanki körpü salmaq üçün faktları sadalayır. Qeyd etdiyimiz kimi üçüncü cümlədə informasiya qəbul edənə dolayısı yolla onun pişiyinin itdiyini bildiyindən məhz onun itin pişiyi evin altına qovmasını ifadə etməklə həm işarə edir, həm də pişiyin zədə almamasını vurğulamaqla bərabər implisit olaraq dinləyənə gedib həmin pişiyin ona məxsusluğunu yoxlamasına işarə vardır və göründüyü kimi dinləyənə pişiyinin itməsi, itin pişiyi evin altına qovması arasındakı əlaqə implisit olaraq cümlələr şəklində verilən freymlər vasitəsilə ifadə olunur və müəyyən bilik formalaşır. Bunlar sonda pişiyi danışanın itin qovması, onun itin olması, dinləyənə pişiyinin yoxa çıxması və evin altına qovulan pişiyin sağ olması, heç bir zədə almaması informasiyası bu hadisə barədə implisit bilik formalaşdırmışdır.

Keçən əsrin 60-cı illərində məndən bəhs edərkən E.Nayda qeyd edirdi ki, *“biz bədii və bədii olmayan mətnlər arasında fərqi onda görürük ki, bədii olmayan mətnlər öz təbiətinə görə endosentrikdir, bədii mətn və onun komponentləri isə ekzosentrikdir”* [5, s.62].

Onu vurğulamaq istərdik ki, Naydanın qeyd etdiyi kimi bədii mətnlər adətən sadəcə faktları sadalamaq, ötürülməli olan informasiya haqqında səlis biliyin təşkilini formalaşdırır və informasiyanı qəbul edən oxucu, dinləyici qeyd edilən fakt, hadisə, məfhum barədə müfəssəl bilik əldə etməklə bərabər, gələcəkdə lazım olan da həmin məlumatı başqalarına da ötürə bilər. Ancaq endosentrik mətnlərdə isə yalnız hesab edirik faktlar sadalanır, quru faktlar isə bədii mətn parçalarından xeyli fərqli olur və onu bir çox hallarda dar müstəvidə başa düşürlər, çünki orada

olan sözlərin bir çoxu bəzən terminoloji səciyyə daşıyır və həmin terminləri isə dar çərçivədə olan insanlar (yəni həmin sahədə çalışan) başa düşə bilirlər.

Biliyin təşkilində, həmçinin mətnin formalaşmasında fon biliklərinə əlavələri mətn parçasında təhlil etməyimiz daha məntiqli olardı. Yuxarıda həmin məsələləri cümlə səviyyəsində təhlil etdik, indi isə mətn parçasında onlara münasibət bildirək. Bəllidir ki, mətn parçasında mətn yaradan formal əlaqə vasitələri iştirak edir, həmçinin orada kontekstual, semantik əlaqə də vardır.

Ardıcılıq, zəncirvari, eləcə də paralelizm əlaqələri vasitəsilə formalaşan bir mətn parçasında həm kommunikativ funksiyasının mətn vasitəsilə yerinə yetirilməsi, həm də həmin kommunikasiya zamanı biliyin təşkili prinsipi (freymi) və eyni zamanda informasiya ötürülərkən fon biliklərinə əlavə olunan bilikləri nəzərdən keçirməyimiz hesab edirik yazımızın məzmununu zənginləşdirər, eləcə də tədqiqatımız mətnlərin strukturunu situativ-kommunikativ təhlil olduğu üçün mətn parçasının təhlili sözsüz məqbul sayılmalıdır. Biz çalışırıq ki, mətn parçası fərqli olsun yəni orada təsvirlilik xüsusiyyəti xüsusi önəm təşkil edir və bir qayda olaraq mətn parçası ya birinci, ya da üçüncü şəxs tərəfindən təsvir olunur, nəql olunur, başqa sözlə informasiya üçüncü şəxs haqqında nəql edilirsə, bu mətn parçasında müəllif informasiyanı birinci şəxs tərəfindən nəql edir. Belə bir mətn parçasına müraciət edək:

It turned cold that night and the next day it was raining. Coming home from the Ospedale Maggiore it rained very hard and I was wet when I came in. Up in my room the rain was coming down heavily outside on the balcony, and the wind blew it against the glass doors. I changed my clothing and drank some brandy but the brandy did not taste good. I felt sick in the night and in the morning after breakfast I was nauseated. "There is no doubt about it", the house surgeon said. "Look at the whites of his eyes, Miss". Miss Gage looked. They had me look in a glass. The whites of the eyes were yellow and it was the jaundice. I was sick for two weeks with it. For that reason we did not spend a convalescent leave together. We had planned to go to Pallanza on Lago Maggiore. It is nice there in the fall when the leaves turn. There are walks you can take and you can troll for trout in the lake. It would have been better than Stresa because there are fewer people at Pallanza. Stresa is so easy to get to from Milan that there are always people you know. There is a nice village at Pallanza and you can row out to the islands where the fishermen live and there is a restaurant on the biggest island. But we did not go [6, s.100].

O gecə soyuq düşdü və növbəti gün yağış yağdı. Ospedal Majordan evə gələrkən güclü yağış yağdı və evə daxil olanda mən islanmışdım. Mənim yuxarı otağıma bayırdan möhkəm yağış tökülürdü balkonda və külək yağışı şüşə qapıya döyəcləyirdi. Mən paltarımı dəyişdim və bir qədər konyak qəbul etdim, lakin konyak yaxşı dadmırdı. Mən gecə özümü xəstə (nasaz) hiss etdim və səhər yeməyindən sonra ürəyim bulandı. "Bu barədə heç bir şübhə yoxdur" sahə həkimi dedi. Xanım onun gözünün ağına baxın! Xanım Gage baxdı. Onlar mənə güzgüyə baxmağı tələb etdilər. Gözün içindəki ağlar sarı idi və bu sarılıq idi. Bununla mən iki həftə xəstə oldum. Bu səbəbdən biz sağalma dövrünü birlikdə keçirmədik. Biz planlaşdırmışdıq ki, Laqo gölü kənarındakı Palanzaya birlikdə gedəcəyik. Payız-

da yarpaqlar saralanda orada çox gözəl olur. Orada gəzmək üçün yer var və göldə alabalıq tuta bilərsən. Palanzaya nisbətən Stresada daha yaxşıdır, çünki orada adamlar azdır. Milandan Stresaya getmək asandır, həmişə tanıdığın adamlar da vardır. Palanza da qəşəng bir kənd vardır ki, sən adadan avar çəkərək balıqçılar yaşayan yerə gedə bilərsən və ən böyük adada restoran vardır. Lakin biz oraya getmədik.

Bu mətn parçasında birinci şəxs tərəfindən təsvir olunan hadisələrin necə baş verməsinin təsviri və həmin şəxsin birbaşa hərəkət və hadisələrin iştirakçısı olması qabarıq şəkildə göstərilir. Biliyin təşkili prinsipi (freym) həmin gecədə soyuq düşməsi haqqında olan giriş cümlə ilə başlaması heç də təsadüfi deyildir. Çünki zəncirvari əlaqə və eyni zamanda paralel olaraq ardıcıl surətdə yağışın yağması, həmin şəxsin evə qayıdarkən güclü yağış nəticəsində islanması və evə çatarkən balkonda şüşə qapını küləkli yağışın döyməsi və s. təsvir olunur. Ancaq burada fikri daha təsirli etmək üçün informasiya ötürən islanma səbəbini balkonda yağışın qapını döyməsi, yuxarı otağa yağışın tökülməsini vurğulamaqla yanaşı həmçinin paltarlarının islanması və onu dəyişməsi hadisələrin necə intensiv olmasını göstərir, lakin bununla belə soyuqdan qorunmaq üçün konyak qəbul etməsi fikri yeni bir situasiyanın başlanğıcından xəbər verir, kiçik bir ştrixlə “konyak yaxşı dadmırdı” deməklə diqqəti hətta o məsələyə də yönəldə bilir və eyni zamanda gecə onun özünü pis hiss etməsi, bütün baş verənlərin nəticəsi kimi ürəyinin bulanması qeyd olunur. Təbii olaraq onun ürəyinin bulanması soyuq dəymədən də ola bilər, eyni zamanda “konyakın yaxşı dadmasından”da, lakin sahə həkiminin gəldiyi nəticə onun xəstələnməsini təsdiq etməsi və sarılıq tutması həmin şəxsin planlarını pozur.

Mətnin növbəti mərhələsində yeni girişdə havanın soyumasından, yağışdan bəhs edən mətnyaradan şəxs artıq tək özü deyil, digər bir şəxslə birgə planlaşdırdığı işlər barədə informasiya verir, yəni özünün xəstə olması səbəbindən sağalma dövrünü bir yerdə keçirməməsini vurğulayır və bir neçə maraqlı məqamlara toxunur ki, həmin məsələlər bir tərəfdən biliyin təşkili prinsipinə yeni bir ahəng qatır, digər tərəfdən fon bilikləri ilə əlaqələndirir, daha yeni bir hadisəni, yəni Laqo gölü kənarına getməyi planlaşdırdıqlarını qeyd etməklə yanaşı müəyyən dərəcədə müəllif şərhini əlavə edir; payızda o yerlərin gözəl olmasını, görünməsini, gəzmək üçün münasib yerin olması, orada alabalıq tutmağın mümkünlüyü, daha sonra Stresada az adam olmasını, Stresaya Milandan rahatlıqla getməyin mümkünlüyünü vurğulayır. Sanki bunların hamısı mərhələ-mərhələ biliyin təşkili prinsipini də (freymi) bir-birinin ardınca düzür və fon biliklərinə xeyli yeni məlumatlar əlavə olunur.

Alabalıq tuta bilərsən – niyə məhz alabalıq, çünki yəqin ki, həmin balıq hər yerdə olmur, orada adamlar az olur – elə şəraitdə adamın az olması yaxşı istirahət, rahat vaxt keçirməkdir fikri ilə yanaşı, həmişə tanış adama rast gələrsən fikri də mövcuddur ki, koqnisiya vasitəsilə başa düşmək olar ki, onların ünsiyyətdə olduğu insanlar da o yerləri çox sevirlər və oraya gedirlər. Və bir növ mətn parçasının məntiqi nəticəsi kimi orada balaca bir kəndin olması və həmin ərazidə avarçəkmə-

nin mümkünlüyü, eləcə də balıqçılar yaşayan yerə getməyin mümkünlüyü qeyd olursa da hadisəni nəql edən şəxs sonda *“But we did not go”* - *“lakin biz (oraya) getmədik”* ifadə etməklə yuxarıda vurğulanan biliyin təşkili prinsipini (freymi) müəyyən mənada bağlayır və mətn qapanır, yəni təsvir olunan informasiyanın sonunda kuliminasiya halında balıqçıların yaşadıkları məkana getmədik, qeyd etməklə informasiya ötürən təbii olaraq hansısa səbəbdən mətn parçasını gözlənilmədən qapayır və növbəti mərhələdə daha yeni bir freymin yaranacağına zəmin yaradır. Biz ona görə bunu qeyd edirik ki, E.Heminqveyə *“Qoca və dəniz”* əsəri dünya şöhrəti gətirib, ancaq burada *“But we did not go”* nun işlədilməsi biz də təəcüb doğurduğundan yeni freymin yaranmasına zəmin yaradır nəticəsinə gəlirik.

Mətdən bəhs edərkən K.Abdullayev yazır ki, *“Mətni də eyni ilə cümlə kimi başlanğıc, orta və son mərhələyə bölmək mümkündür. Mətnin başlanğıcı sanki, bütün mətn quruluşunun əsas, tematik diüymünə çevrilir, başqa sözlə, bu başlanğıc, sanki cümlə quruluşundakı mübtədanın, yəni subyekt ideyasının yerinə yetirdiyi funksiyanı yerinə yetirir. Mətnin başlanğıcı, adətən, ümumi girişdə xarakterizə olunur ki, bu ümumi giriş mətnin qurulması prosesi boyu tədricən konkretləşdirilir. Konkretləşmə təkrar olunan komponentin ya açıq eksplisit, ya da gizli-implisit şəkildə mətnə daxil edilməsi ilə bağlıdır”* [1, s.252].

Qeyd etdiklərimizlə daha bir mətn parçasını həmin orijinal ədəbiyyatdan gətirdiyimiz növbəti abzasla illüstrativ şəkildə təmin etməyimiz məntiqli olar.

One day while I was in bed with jaundice Miss Van Campen came in the room, opened the door into the armoire and saw the empty bottles there. I had sent a load of them down by the porter and I believe she must have seen them going out and come up to find some more. They were mostly vermouth bottles, marsala bottles, capri bottles, empty chianti flasks and a few cognac bottles. The porter had carried out the large bottles, those that had held vermouth, and the straw-covered chianti flasks, and left the brandy bottles for the last. It was the brandy bottles and a bottle shaped like a bear, which had held kümmel, that Miss Van Campen found. The bear shaped bottle enraged her particularly. She held it up, the bear was sitting up on his haunches with his paws up, there was a cork in his glass head and a few sticky crystals at the bottom. I laughed [6, s.100].

Orijinal ədəbiyyatdan gətirdiyimiz mətn parçasında başlanğıc cümləni izləyən cümlələrdə K.Abdullayevin vurğuladığı məsələlər özünü bariz şəkildə göstərir. Belə ki, informasiyanı ötürən Miss Van Campenin otağa girməsi, şkafın qapısını açması və orada boş butulka görməsi *“One day while I was in bed”* giriş cümləsindən sonra gəlir, burada yenidən daha hansı məsələlərdən bəhs olunacağına bir növ zəmin yaradır. İnformasiya ötürən butulkaları aşağıya göndərməsini qeyd etməklə yanaşı Miss Van Campenin onları yəqin gördüyünü və yenidən yuxarıda informasiya ötürənin otağında daha başqa butulkalar görəəcəyinə əminlik vardır. Burada boş butulkaların aşağıda olması bir növ implisitlik yaratsa da, digər tərəfdən eksplisitlik vardır, belə ki, informasiya ötürən birinci cümlədə sarılıqdan xəstə yatdığını qeyd edir, sarılıq xəstəsi olan adamın spirtli içki içməsi qəbul edilməzdir, lakin o içmişdir, boş butulkalar həm şkafda,

həm də aşağıda olmuşdur. Növbəti cümlələrdə həmin spirtli içkilərin növləri barəsində informasiya verən bəhs edir və cümlələr (mətni təşkil edən komponentlər) arasındakı semantik bağlılığı ifadə edir və sonda butulkalardan birinin kristal olmasını göstərir. *I laughed* ilə öz fikrini həmin abzas daxilində tamamlayır.

K.Abdullayevin yuxarıda vurğuladığı kimi mətni qayəsi konkretləşir və ötürülən informasiya qarşısına qoyduğu məqsədə çatır, yəni hadisəni təsvir edən xəstə olmasına baxmayaraq, xeyli sayda müxtəlif çeşiddə spirtli içki qəbul etməsi barədə informasiya qəbul edənə məlumat verir. Daha doğrusu *“One day while I was in bed”* – *“Mən xəstə olanda”* ilə başlayan mətn yeni bir freym yaradır ki, bununla da onun xəstə olması vaxtı ifadəsinin arxasında əslində mərkəzi konseptin ətrafında yaranmış strukturanın komponentləri həkim, dava-dərman, özünə qulluq durmalı olduğu halda, bu kontekstdə biliyin təşkili prinsipi heç də qeyd olunan freymə tam əksini ifadə edərək tamamilə fərqli bir situasiya və Miss Van Campenin gözləmədiyi bir mənzərə barədə informasiya ötürülür və heç də təsadüfi deyil ki, informasiyanı ötürən şəxs mətni qapayarkən gülür və bu gülüş yəqin ki, makro-mətnə nədən bəhs edəcəyinə də bir növ işarə olmaqla mətnin özündə qeyd etdiyimiz kimi fon biliklərinə bəzən uyğun gəlməyən biliklər (xüsusilə xəstə və spirtli içki barədə olanlar) əlavə biliklər gətirilir. Göründüyü kimi bu mətn parçasının giriş cümləsinin *“One day while I was in bed”* – Mən xəstə olanda (sarılıqdan yataqda olanda) informasiya qəbul edən ilk baxışdan vurğuladığımız kimi bir freym olaraq biliyin təşkili prinsipinə uyğun şəkildə komponentlər - özünü təcrid etmə, həkim nəzarəti, müəyyən mənada pəhriz saxlama nəzərdə tutulduğu halda, paralel olaraq tamamilə fərqli komponentlər meydana çıxmışdır, deməli hər bir halda konkret situasiya və kontekst həmin freymə komponentlərini dəyişir.

Yeri gəlmişkən paralellikdən bəhs edərkən Ə.Abdullayev yazır: *“Paralellik mətnin məzmununun nüvəsidir, mətnin ümumi semantik yükünün ağırlığını öz çiyinə götürür. Silsilə paralellik mətnin üst köynəyinə bənzəyir və məzmun yönümünün hamısı kimi özünü göstərir”* [3, s.163].

Bizim mətn parçasında olan paralellik gözlənilən olmasa da Ə.Abdullayevin qeyd etdiyi kimi, bizim mətn parçamızda olan paralellik bütövlükdə mətnin semantikasının, təşkili prinsipinin, fon biliklərinə biliklərin əlavə olunmasının situasiyadan asılı olaraq açılmasına, müəyyənləşdirilməsinə tam xidmət edir və mətn parçasının ortasında müxtəlif növ içki butulkalarının adı çəkilir, ancaq sonda gələn cümlələr *“It was the brandy bottles and a bottle shaped like a bear, which had held kümmel, that Miss Van Campen found. The bear shaped bottle enraged her particularly. She held it up, the bear was sitting up on his haunches with his paws up, there was a cork in his glass head and a few sticky crystals at the bottom. I laughed”* paralelliğin heç də təsadüfi olmadığını göstərir, çünki *“Ombası üstündə oturmuş ayı”* formasında olan butulkanın Miss Van Campenin diqqətini cəlb etməsi və ona xüsusi maraq göstərməsi və nəhayətdə həmin butulkanın qapağı olması və içində kristalın olmasının qeyd olunması və hadisəni təsvir edən sonda bunlara gülməsi bizi məntiqi olaraq belə nəticəyə gəlməyə vadar edir (yəni

paralellik məsələsinə). Mətnin başlanğıcında isə baxmayaraq gözlənilər xeyli fərqli idi.

İngilis dili mətnlərini, xüsusilə bədii mətnləri situativ-kommunikativ təhlil edərkən bədii dilin daşıyıcısı vəzifəsi referensiyanın konkretləşdirilməsində deyil, müəyyən dərəcədə onun axtarış imkanının lazımı tərzdə qeyd olunmuş sahəsində seçmək imkanının verilməsindədir.

Nəhayət qeyd etmək istərdik ki, ingilis dili mətnlərini təhlil edərkən biliyin təşkili prinsipi (freymi), həmçinin fon biliklərinə edilən əlavələr situasiya və kontekstdən, digər tərəfdən isə informasiya ötürənin niyyət və məqsədindən bir çox hallarda asılı olur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 2016, 360 s.
 2. Abdullayev Ə.Ə. Mətn anlama modelləri. Bakı, Səda, 1999, 344 s.
 3. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, 2011, 272 s.
 4. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. III cild. Bakı, Mütərcim, 2009, 266 s.
 5. Найда Е.А. Анализ значение и составление словарей. В кн.: Новое в зарубежной лингвистики. Вып. II. Москва, 1962, с.45-71.
- Mənbə:** Hemingway E. A Farewell to Arms. Leningrad, 1971, 262 p.

Summary

Additional Knowledge in Text Formation

In this article, the author analyzes texts, text-forming elements and their functions in the formation of a text. Considerable attention is paid to information on text-forming parameters. The author pays particular attention to the context, without which there is no semantics. Based on the analysis of a number of texts, the author traces the links between existing knowledge, newly acquired additional knowledge, their role and functions in the text. The author concludes that without these parameters, it is impossible to build successful communication.

Резюме

Дополнительные знания при формировании текста

В данной статье автор анализирует тексты, текстообразующие элементы и их функции в образовании текста. Значительное внимание уделяется информации о текстообразующих параметрах. Особое внимание автор обращает на контекст, без которого нет семантики. На основе анализа ряда текстов автор прослеживает закономерную связь между существующими знаниями, вновь приобретенными дополнительными знаниями, их ролью и функциями в тексте. Автор приходит к выводу что, без данных параметров невозможно выстраивать успешную коммуникацию.

Rayçı: f.f.d., A. Cəfərov